

Mogelijkheden voor de economische ontwikkeling van Caribisch Nederland

Interdepartementale werkgroep Caribisch Nederland uit de Crisis, 23 juli 2020

Aanleiding

De coronacrisis heeft een enorme impact op de samenleving van Caribisch Nederland en heeft bovendien de zwakheden van de economieën van Bonaire, Sint Eustatius en Saba blootgelegd. Uit het recente rapport 'Kleine eilanden, Grote uitdagingen'¹ blijkt dat vóór de coronacrisis de vooruitzichten voor Caribisch Nederland relatief gunstig waren. Bonaire, Sint Eustatius en Saba laten de laatste jaren hogere economische groei zien, dalende werkloosheid en stijgende koopkracht. Caribisch Nederland presteert daarmee beter dan de regio. Ondanks deze relatief gunstige uitgangspositie is de armoede op de eilanden groot.

5.1.2a

5.1.2a

Tegen deze achtergrond is het gewenst een aanpak te ontwikkelen om de eilanden uit de crisis te helpen, die tevens gericht is op een structurele verbetering van het economisch fundament van Caribisch Nederland. Deze aanpak is aanvullend op de diverse noodmaatregelen die het kabinet de afgelopen maanden al heeft genomen om banen en inkomens in Caribisch Nederland te beschermen.² Over verlenging van deze maatregelen (noodpakket 3.0) vindt separate besluitvorming plaats. Ook de ontwikkeling van de nutskosten en de betekenis daarvan voor de koopkracht in Caribisch Nederland maakt geen onderdeel uit van deze notitie. Daarover is eveneens separate besluitvorming vereist.

In deze notitie wordt eerst ingegaan op het lange termijnperspectief voor Caribisch Nederland. Hier komt een aantal thema's uit voort die als kader dienen voor de mogelijkheden die de werkgroep en de openbare lichamen hebben geïdentificeerd om op korte termijn Caribisch Nederland uit de crisis te trekken.

Kader: lange termijnperspectief

Om op de korte termijn de juiste dingen te kunnen doen (*no-regret* maatregelen), is het belangrijk eerst een lange termijnperspectief te ontwikkelen voor Caribisch Nederland. Wat is het gewenste eindbeeld voor de eilanden en welke zinvolle tussenstappen kunnen nu al gezet worden? Daarnaast is het van belang om telkens de vraag te blijven stellen of er met de beoogde maatregelen meerwaarde wordt gecreëerd voor de inwoners van de eilanden.

Inkomen en werkgelegenheid

Armoede is op de eilanden een substantieel probleem. Onderzoek van Regioplan in 2018 toont aan dat ongeveer 40 procent van de eilandbewoners te weinig inkomen heeft om van te leven.³ Daarnaast zijn boodschappen te duur, is de energierekening te hoog en het water en de telecomvoorzieningen te kostbaar. Het doel is dat over 10 tot 15 jaar het percentage van de eilandbewoners dat niet kan rondkomen van hun inkomen substantieel is verlaagd. Het pakket aan maatregelen dat in deze notitie wordt gepresenteerd zal geen volledige oplossing bieden voor deze problemen, maar zal wel een bijdrage leveren aan het lange termijn verdienvermogen. Initiatieven zoals de driesporen aanpak als reactie op het onderzoek ijkpunt bestaanszekerheid Caribisch Nederland en verlaging van de kosten van nutsvoorzieningen blijven nodig om de situatie voor de inwoners van Caribisch Nederland te verbeteren.

De werkloosheid is in Caribisch Nederland relatief laag. Volgens de laatste cijfers van het CBS bedroeg de werkloosheid in 2018 op Bonaire 3,2 procent, op Sint Eustatius 4,3 procent en op Saba 2,4 procent. Naar verwachting zal de werkloosheid als gevolg van de coronacrisis (fors) stijgen. De lage werkloosheid bracht tot voor kort met zich mee dat werkgevers op bijvoorbeeld Bonaire moeite hadden om geschikte arbeidskrachten te vinden. Vooral werkgevers in de bouw en de horeca hebben grote uitdagingen met het vervullen van vacatures.⁴ De horeca, handel (groot- en detailhandel) en overheid zijn de sectoren die de meeste werkgelegenheid genereren op Bonaire.

¹ Kleine eilanden, grote uitdagingen, Economisch Bureau Amsterdam (mei 2020).

² Zie Kamerbrief 'Effecten corona op Caribische delen van het Koninkrijk' en Kamerbrief 'Noodpakket 2.0 Caribisch Nederland'.

³ Onderzoek naar een ijkpunt voor het sociaal minimum in Caribisch Nederland, Regioplan (2018).

⁴ Beroepsonderwijs en arbeidsmarkt Caribisch Nederland, Raad Onderwijs Arbeidsmarkt Caribisch Nederland (2019).

Op Sint Eustatius doet werkloosheid zich bijna uitsluitend voor bij personen tot 35 jaar. De industrie is, samen met de overheid, de grootste sector. Ruim één op de zes werkende Statianen is actief in de industrie. Dit hangt samen met de olieopslagterminal van het Amerikaanse bedrijf Global Terminal Investment Statia (GTIS) op het eiland. Op Saba is het openbaar bestuur de voornaamste bron van werkgelegenheid. Meer dan een kwart van de werkende Sabanen is werkzaam bij de overheid. Gevolgd door het onderwijs dat, grotendeels door de Saba School of Medicine, goed is voor een vijfde van de werkgelegenheid.

Het streven is om het onbenut arbeidspotentieel te benutten en de jeugdwerkloosheid op de eilanden te verlagen. Studenten zijn nu niet altijd volledig geïnformeerd over de arbeidsmarktkansen van de door hun gekozen opleiding. Daarnaast sluit het aanbod van opleidingen niet aan bij de wensen van de arbeidsmarkt, omdat het vanwege de kleinschaligheid van de eilanden niet mogelijk is een groot aantal opleidingen aan te bieden. De kleine schaal van de eilanden vraagt om een continu gesprek tussen werkgevers, werknemers, overheid (inclusief arbeidsbemiddelaars) en onderwijsinstellingen.

Diversificatie

De economieën van Bonaire en Saba zijn momenteel vrij eenzijdig gericht op toerisme. Sint Eustatius is afhankelijk van de activiteiten van de olieopslagterminal. Diversificatie van de economie biedt kansen voor het lange termijn verdienvermogen van de eilanden, al zal toerisme een belangrijke pijler blijven. De werkgroep wijst twee kansrijke sectoren aan die het verdienvermogen kunnen versterken. Ten eerste kunnen de eilanden inzetten op hoogwaardig toerisme door bijvoorbeeld meer toeristen aan te trekken die in de hotels op de eilanden verblijven, in plaats van dagjes- of cruisetoeeristen. Inzetten op een duurzamere toeristische sector zal een ander, kapitaalcrachtiger type toerist aantrekken. Ten tweede kan het ontwikkelen van de landbouwsector kansen bieden op het gebied van zelfredzaamheid en werkgelegenheid. In beide sectoren speelt duurzaamheid als doorsnijdend thema een belangrijke rol.

Kansrijke sectoren en overkoepelende kansen

1. Hoogwaardig toerisme

Het aantrekken van duurzamer toerisme biedt economische kansen. In 2018 ontving Bonaire 397.100 cruisetoeeristen, tegenover 147.800 toeristen die per vliegtuig het eiland bezochten.⁵ Voor de bovenwindse eilanden ligt de nadruk vooral op dagjestoeeristen vanuit Sint Maarten. Toeristen die langer verblijven op de eilanden kunnen een grotere bijdrage leveren aan de lokale economie.

2. Landbouw, veeteelt en visserij

Op Bonaire wordt voor groente en fruit voornamelijk geleund op de import. De lokale landbouw voorziet in een klein deel van de behoefte van de markt op het gebied van groente en fruit. Voor Saba en Sint Eustatius geldt dat er volledig wordt geleund op de import. Daar komt bij dat zo'n 20 tot 30 procent van de geïmporteerde verse groente en fruit uitvalt tijdens het transport, wat door de retailers in de verkoopprijs verrekend wordt. Een gezond voedingspatroon is hierdoor relatief duur voor het armere deel van de bevolking. Het verbeteren van de landbouwsector zal waarschijnlijk niet direct leiden tot lagere prijzen en het zal de import van deze goederen niet volledig kunnen vervangen. Maar landbouw biedt aanzienlijke kansen op het gebied van werkgelegenheid en het verminderen van de afhankelijkheid.⁶ Landbouw kan ook de natuur op het eiland versterken en de erosie verminderen, door beter beheer van de grond en het insluiten, verzorgen en verwaarden van (loslopend) vee.

3. Duurzaamheid

Caribisch Nederland kan zich verder ontwikkelen door het uitbreiden (in geval van Bonaire) en ontwikkelen (in geval van Saba en Sint Eustatius) van de Blue Economy. De Blue Economy houdt in dat er duurzaam gebruik wordt gemaakt van de natuurlijke bronnen in de oceanen voor duurzame economische groei en het verhogen van de welvaart. Duurzaamheid is sector-overkoepelend. Inzetten op duurzaamheid kan de drie eilanden onderdeel maken van de kennisinfrastructuur omtrent duurzaamheid. Daarmee zullen er meer kansen ontstaan voor bedrijvigheid op de eilanden, hetgeen kan leiden tot economische diversificatie en innovatieve technologieën.

Randvoorwaarden

Om deze drie thema's verder te kunnen ontwikkelen, zijn er een aantal randvoorwaarden die op orde moeten zijn. De belangrijkste randvoorwaarde is dat de bestuurs- en uitvoeringskracht op de eilanden wordt verbeterd. Nieuw beleid en projecten moeten binnen de geplande tijdspaden worden uitgevoerd. Ten tweede is een kwalitatief goede infrastructuur een belangrijke voorwaarde voor het aantrekken van meer toeristen, maar dit is voor de lokale bevolking wellicht nog

⁵ Tabel Cruisepassagiers Bonaire, 2012 – 2018.

⁶ Onderzoek naar prijzen in Caribisch Nederland, Ecorys (2017).

belangrijker. Een goede infrastructuur en goede verbindingen tussen de eilanden en de rest van de regio hebben ook een positief effect op de bedrijvigheid. Lagere kosten van nutsvoorzieningen dragen daar ook substantieel aan bij. Een goed ondernemersklimaat is belangrijk voor de lokale bedrijvigheid en werkgelegenheid. Ten slotte biedt onderwijs de kans aan iedereen om zich optimaal te ontwikkelen.

1. Bestuurs- en uitvoeringskracht

Gegeven de kleine schaal van de eilanden en de beperkte aanwezige capaciteit blijkt het moeilijk om de kwaliteit van het bestuur en de daarmee samenhangende ambtelijke organisatie duurzaam te waarborgen. De situatie is zeer afhankelijk van de inzet en kwaliteit van individuele personen. Dit heeft zijn weerslag op de uitvoering van bepaalde eilandelijke taken, maar ook op het uitvoeren van projecten ingezet door het Rijk.

Om de diverse eilandelijke taken te bekostigen, ontvangen de openbare lichamen een vrije uitkering. Het kabinet heeft de vrije uitkering in 2012 vastgesteld op de ondergrens van een referentiekaderonderzoek en sindsdien heeft geen noemenswaardige aanpassing plaatsgevonden, hoewel in diverse onderzoeken is geconstateerd dat de vrije uitkering te laag is voor uitoefening van de eilandelijke taken.⁷ De ondersteuning door het Rijk blijft daarom belangrijk, zowel om de bestuurs- en uitvoeringskracht te vergroten als voor de financiële draagkracht. Naarmate de eilandsbesturen beter worden georganiseerd en bemenst en de hoogte van de vrije uitkering meer in overeenstemming is met de uitdagingen waarvoor ze zich gesteld weten, zullen de openbare lichamen beter in staat zijn hun rol als partner van het Rijk te vervullen en meer taken op zich kunnen nemen.

2. Infrastructuur

Voor economische groei is een goed functionerende infrastructuur een vereiste. Zonder goede infrastructuur is het moeilijker om een baan te krijgen, zaken te doen, boodschappen te doen en voor kinderen om de school te bereiken. Dit betreft wegen, maar ook een goed functionerende vrachthaven levert een positieve bijdrage aan de economie en mogelijk ook aan de betaalbaarheid van goederen. Ook voor de digitale infrastructuur geldt dat deze op orde moet zijn. Voor zowel burgers als het bedrijfsleven is dit een basisbehoefte.

3. Connectiviteit

Een andere belangrijke randvoorwaarde is de connectiviteit, ofwel de bereikbaarheid van de eilanden. De eilanden zijn open economieën, maar zijn momenteel moeilijk te bereiken. Zowel via de lucht als over zee. Het belang van connectiviteit wordt aangetoond door de negatieve welvaartseffecten van verslechtering van de connectiviteit. Uit een berekening van SEO (2018) blijkt bijvoorbeeld dat het tijdelijk wegvallen van de verbinding tussen Sint Maarten en Saba een welvaartsverlies van USD 5.1.2b per maand zou opleveren.⁸

4. Nutsvoorzieningen

De energievoorziening van Caribisch Nederland is in vergelijking met de regio duurzamer. Toch zijn er op de eilanden nog grote stappen te zetten. De energievoorziening op de bovenwindse eilanden bestaat op dit moment uit ongeveer 50 procent hernieuwbare energie. Voor Bonaire is dat ongeveer 30 procent. Bij verdere verduurzaming blijft de betaalbaarheid van elektriciteit een aandachtspunt. Op Saba en Sint Eustatius is de prijs van elektriciteit recent door gesubsidieerde duurzame energieprojecten gedaald tot onder de kleinverbruikersprijs in Europees Nederland. Op de lange termijn is het de verwachting dat een groeiend aandeel duurzame energie, en daarmee een verminderde afhankelijkheid van externe fossiele bronnen, de energieprijzen verder zal doen dalen. Ook zal dit voorkomen dat veranderingen op de wereldoliemarkt een sterk effect hebben op de eindverbruikersprijs.

Daarnaast is de watervoorziening op de eilanden van groot belang, zowel vanwege de toegang tot schoon drinkwater als vanwege de mogelijkheid tot landbouw.

Ten slotte is op het gebied van telecom nog verbetering mogelijk, zowel op de vaste als de mobiele diensten.⁹ Voor eilanden is een optimale aansluiting op het internet een *must*, zowel voor economische als maatschappelijke ontwikkeling. Op dit gebied zijn nog verbeteringen te realiseren, ook al hebben de aanbieders de afgelopen jaren fors in de verbetering van de netwerken geïnvesteerd. Er is daarbij een duidelijk onderscheid te maken tussen de benedenwindse en bovenwindse eilanden. Op Bonaire vinden positieve ontwikkelingen plaats, zoals vergroting van de internetsnelheden door verglazing, introductie van moderne standaarden zoals 4G snel mobiel internet en toenemende concurrentie waardoor de tarieven voor eindgebruikers dalen (echter nog steeds aanzienlijk hoger dan in Europees Nederland). Op Saba en Sint Eustatius gaan de ontwikkelingen langzamer en is de schaal aanzienlijk kleiner.

⁷ Zie bijvoorbeeld: Referentiekader Caribisch Nederland, IdeeVersa (2012), Onderzoek onderhoud BES-fonds, IdeeVersa (2015) en Vijf jaar verbonden: Bonaire, Sint Eustatius, Saba en Europees Nederland, Commissie Spies (2015).

⁸ Connectiviteit Caribisch deel van het Koninkrijk, SEO (2018)

⁹ Telecommunicatie in Caribisch Nederland, SEO (2016).

5. Onderwijs

Goed onderwijs en goede kinderopvang zijn centrale randvoorwaarden voor het verder ontwikkelen van het lange termijn verdienvermogen. De kwaliteit van het onderwijs van Caribisch Nederland is de afgelopen jaren verbeterd.¹⁰ Het onderwijs kan nog een slag maken door betere aansluiting op de wensen van arbeidsmarkt. Op dit moment heeft ongeveer 30 procent van de jongeren met een mbo-diploma op Bonaire, Sint Eustatius en Saba geen werk.¹¹ Tegelijkertijd geven werkgevers in de bouw, techniek en horeca aan moeite te hebben met het vinden van personeel. Om een betere aansluiting te krijgen in vraag en aanbod op de arbeidsmarkt zal de beschikbare beroepsbevolking door middel van bijvoorbeeld *jobcoaching* en het beschikbaar stellen van leerwerkplekken gestimuleerd moeten worden om zich te scholen naar de sectoren waar werkgelegenheid is. Betere samenwerking in de driehoek onderwijs, bedrijfsleven en overheid is hierbij cruciaal.

Onderwijs kan op de eilanden ook als "exportproduct" worden aangeboden aan mensen van buiten het eiland, zoals momenteel het geval is voor de Saba University School of Medicine. Het is bijvoorbeeld mogelijk om onderwijs op een van de eilanden te concentreren ten behoeve van studenten van de andere eilanden.

6. Ondernemersklimaat

Het ondernemersklimaat van de eilanden omvat verschillende aandachtspunten, zoals de bancaire dienstverlening maar ook de toegang tot financiering en ander financieel instrumentarium. Een drempel voor ondernemers om te starten in Caribisch Nederland is het feit dat subsidies en financieringsregelingen die beschikbaar zijn in Europees Nederland, niet standaard zijn opgesteld voor Caribisch Nederland. Daarnaast komen investeringen lastig van de grond, omdat de toegang tot financiering op de eilanden beperkt is.

Korte termijn

Het verder ontwikkelen van bovengenoemde kansrijke sectoren en het dwarsdoorsnijdende thema duurzaamheid is een proces van lange adem. Wegens de coronacrisis en het stilvallen van de economie is het echter noodzakelijk om op korte termijn de economieën van de eilanden te stimuleren. Hiervoor zijn al verschillende projecten en plannen beschikbaar, die op korte termijn uitgevoerd kunnen worden. Deze projecten passen alle binnen het lange termijn kader. In bijlage 1 bij deze notitie is een shortlist van projecten opgenomen die op korte termijn uitgevoerd kunnen worden en zowel een bijdrage leveren aan de lange termijn doelen als op korte termijn een impuls geven aan de economie. Bijlage 2, de zogeheten longlist, presenteert een overzicht van projecten die wel bijdragen aan het lange termijn perspectief en aansluiten bij de visie van de eilanden maar niet op korte termijn uitvoerbaar zijn.

De projecten op de shortlist zijn geselecteerd op basis van de volgende criteria:

- De benodigde actie moet op korte termijn uitvoerbaar zijn.
- Het project dient bij te dragen aan het lange termijn perspectief voor Caribisch Nederland.
- Het project geeft op korte termijn een impuls aan de economie.
- Het project sluit aan bij de visie van de eilanden.
- Het project draagt bij aan waarborgen m.b.t. Armoedebestrijding, werkgelegenheid, inkomen, verbeterde koopkracht, etc.
- Het project past in de duurzaamheidsambitie en heeft voldoende impact.
- Bij een incidentele investering wordt ook zorggedragen voor de structurele borging van het project.

Om uitvoering te kunnen geven aan alle in deze notitie beschreven projecten is een totaalbedrag benodigd van ongeveer 5.1.2b. Dit bedrag kan verdeeld worden over drie jaar, door per jaar afgerond 5.1.2b te reserveren. Indien het kasritme van de afzonderlijke projecten hiervan blijkt af te wijken, kunnen de middelen verschoven worden tussen de jaren.

Budgettaire onderbouwing

5.1.5

Het doel van de werkgroep is om Caribisch Nederland op korte termijn uit de crisis te trekken. Hiervoor zijn extra financiële middelen nodig en is in sommige gevallen ook extra uitvoeringskracht nodig. Het voorliggende voorstel is een combinatie van beide: extra middelen om projecten te kunnen starten maar ook middelen voor het aanstellen van een projectleider, of

¹⁰ De inspectierapporten van alle afzonderlijke scholen zijn op de website van de inspectie gepubliceerd.

<https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwijssectoren/caribisch-nederland>

¹¹ Trends in the Caribbean Netherlands, CBS (2019).

simpelweg ambtelijke ondersteuning en een duwtje vanuit Den Haag. De projecten zijn dusdanig uitgewerkt dat de totale financieringsbehoefte compleet is, maar behoeven op sommige punten nog wel nadere uitwerking die na besluitvorming over de beschikbaarheid van financiële middelen ter hand zal worden genomen. Dat staat besluitvorming over het volledige pakket op dit moment dan ook niet in de weg.

Scholing en opleiding

Bij ieder project moet bekeken worden wat er op opleidingsgebied nodig en mogelijk is om het project zoveel mogelijk met lokale mensen uit te voeren, zodat de lokale beroepsbevolking maximaal kan profiteren. Daartoe dient de (aanstaande) beroepsbevolking effectief om-, na- en bij-, dan wel initieel geschoold te worden. Indien mogelijk op het eigen eiland of in de regio, via reeds bestaande of indien haalbaar nieuwe opleidingen. Ook andere trajecten zoals *learning on the job* middels een stage kunnen een belangrijke rol spelen bij het scholen van personeel.

De openbare lichamen (bijvoorbeeld het Jobcentrum en de arbeidsbemiddeling), de Sociaal Dialoog (werkgevers- en werknemersorganisaties), ROA CN en de VO/mbo-scholen in Caribisch Nederland moeten hier een rol in spelen. Bij de aanbesteding van projecten worden de aanbieders waar mogelijk gevraagd in hun offerte een nader te bepalen percentage aan *social return* op te nemen. Voor de scholing zal per project een nader te bepalen percentage van het projectbudget beschikbaar worden gesteld om bovenstaande doelstelling te realiseren.

In de praktijk zal het niet altijd mogelijk blijken om bij elk project de lokale beroepsbevolking te betrekken. Ook dan blijft het echter belangrijk dat bijgedragen wordt aan opleiding en ontwikkeling. In dat geval kan worden bekeken of kan worden bijdragen in een daartoe op te richten opleiding- en ontwikkelingsfonds.

Rijksparticipatie bij overheidsbedrijven

Zoals aangekondigd in de kabinetsreactie op de voorlichting van de Raad van State en het Interdepartementaal Beleidsonderzoek Koninkrijksrelaties wordt momenteel onderzocht of taken die nu op eilandelijk niveau liggen, vanwege hun complexiteit of hun vitale functie niet beter (deels) bij het Rijk belegd kunnen worden. Vooruitlopend op de uitkomsten van dit onderzoek kan een rijksbijdrage in investeringen door lokale overheidsbedrijven die thans in handen zijn van de eilandbesturen, gelijk opgaan met een eerste rijksparticipatie in die bedrijven. Dit speelt in de voorstellen op de shortlist met name bij de investeringen in de zeehavens op de eilanden.

Kansrijke sectoren en overkoepelende kansen

Naam project	Eiland	Betrokken departement	Benodigde actie	Benodigd budget
1.a. Voor een betere wijk	Sint Eustatius	EZK	Middelen beschikbaar stellen, inhuur van de ontwikkelaar door EZK/RVO, creëren draagvlak door OL.	5.1.2b
1.b. Aanlegboeien voor jachten, Bonaire	Bonaire	EZK	Middelen beschikbaar stellen voor aanschaf aanlegboeien en goede voorziening waar de passagiers mee aan land kunnen komen.	
1.c. Investeren in natuurattracties Bonaire	Bonaire	EZK	Middelen beschikbaar stellen voor investeringen in toiletgebouwen, facilitering commerciële uitspanningen.	
2.a. Veterinaire dienst	Sint Eustatius & Saba	LNV	Aanstellen projectleider door LNV, middelen beschikbaar stellen voor renovatie/ nieuwbouw slachthuis.	
2.b. Lokale voedselproductie	Saba	LNV	Middelen beschikbaar stellen voor inhuur expertise en aanschaf materialen, voer en zaden.	
2.c. Microkredieten en training agrarische ondernemers/vissers	Bonaire, Sint Eustatius, Saba	EZK	Middelen beschikbaar stellen voor opzetten van microkredietenfonds door openbare lichamen.	

2.d. Versterking visserscoöperatie Piskabon	Bonaire	LNV	Middelen beschikbaar stellen voor aanstellen secretaris.	5.1.2b
2.e. Aanleg scheepshelling	Bonaire	LNV	Middelen beschikbaar stellen voor scheepshelling. Uitvoering door OLB.	
3.a. Stimuleren start-ups in o.a. circulaire economie	Bonaire, Sint Eustatius, Saba	EZK	Middelen beschikbaar stellen, verbinding leggen met lokale uitvoeringsorganisaties door RVO.	
Totaal				

1. Hoogwaardig toerisme
  - a) Voor een betere wijk
 Inzetten op hoogwaardig toerisme vraagt om specifieke expertise op het gebied van *hospitality* en het betrekken van de lokale bevolking, zodat deze optimaal kan profiteren van het toerisme. Een voorbeeld hiervan is het QO Hotel in Amsterdam. Dit volledig circulaire concept is opgezet door een ondernemer die bereid is zijn kennis en ervaring te delen met de eilanden, om zo toerisme te helpen ontwikkelen op een duurzame manier met aandacht voor welzijn en welvaart van de lokale bevolking. Dit concept sluit goed aan bij de door Sint Eustatius gewenste ontwikkeling van Lower Town.
  - b) Aanlegboeien voor jachten, Bonaire
 Door het plaatsen van aanlegboeien voor de westkust van Bonaire wordt het ook voor superjachten mogelijk aan te leggen en Bonaire te bezoeken. Deze jachten hebben kapitaalcrachtige passagiers aan boord en bovendien zijn de liggelden voor deze jachten velen malen hoger dan voor plezierjachten. Zo dragen de aanlegboeien bij aan de ontwikkeling van hoogwaardig toerisme en wordt het verdienvermogen van Bonaire vergroot.
  - c) Investerings in natuurattracties Bonaire
 Bonaire beschikt over vele natuurstranden en andere drukbezochte natuurattracties zonder regelmatig onderhoud, sanitaire faciliteiten en commerciële uitspanningen. Door te investeren in deze natuurattracties en lokale bedrijven de mogelijkheid te bieden er commerciële activiteiten te ontplooiën wordt zowel de lokale economie ondersteund als de toerist beter bediend.
2. Landbouw, veeteelt en visserij
  - a) Veterinaire dienst Sint Eustatius en Saba
 Het opzetten van een veterinaire dienst is cruciaal voor het ontwikkelen van een agrarische sector. Deze dienst zal verantwoordelijkheden krijgen met betrekking tot voedselveiligheid, veterinaire volksgezondheid, dierenwelzijn en diergezondheid. Daar komt bij dat het slachthuis van Sint Eustatius in slechte staat verkeert. Voor de renovatie of nieuwbouw van het slachthuis is budget nodig, net als voor het aanstellen van een projectleider. Op Saba is momenteel niet voldoende koel- en vriescapaciteit om de *cold chain* bij import van dierlijke producten te handhaven. Om dit te realiseren is budget en een projectleider vereist. Binnen dit project zal de projectleider op Sint Eustatius tevens op Saba ondersteuning kunnen bieden middels het inzetten van diens expertise.
  - b) Lokale voedselproductie Saba
 Lokale voedselproducenten missen op dit moment een steuntje in de rug om hun bedrijf op te zetten. Saba kan deze steun momenteel niet bieden omdat de middelen hiervoor niet aanwezig zijn. Het betreft het inzetten van experts, hulp bij de inkoop van materialen en zaden en het opzetten van een lokale voedselmarkt.
  - c) Microkredieten en training agrarische ondernemers en vissers
 Voor agrarische ondernemers en vissers is er nauwelijks toegang tot goedkope leningen. Banken zijn terughoudend en geven pas leningen boven de USD 5.1.2b. Qredits neemt meer risico en geeft ook leningen onder de USD 5.1.2b, maar vraagt een hogere rente. Een microkredietenfonds voor agrarische ondernemers en vissers ondergebracht bij Qredits voorziet in de behoefte voor kleinere leningen. Door hier een coaching traject aan te koppelen worden deze ondernemers gestimuleerd zich verder te professionaliseren.
  - d) Versterking visserscoöperatie Piskabon
 De vissers van Bonaire hebben zich eind 2017 verenigd middels een coöperatie genaamd Piskabon. Door gebrek aan bestuurskracht is Piskabon nu nagenoeg inactief en de vissers verliezen vertrouwen. Het aanstellen van een secretaris draagt bij aan het duurzaam voortbestaan van de visserscoöperatie.
  - e) Aanleg scheepshelling, Bonaire
 De lokale visserij is cultureel en economisch een belangrijke sector voor het eiland Bonaire. Op dit moment hebben de vissers geen toegang tot een scheepshelling waardoor het lastig en duur is om de

boten uit het water te halen, bijvoorbeeld bij slecht weer of voor regulier onderhoud. Ook de pleziervaart, politie, brandweer en Koninklijke Marechaussee ervaren dit als een gemis.

3. Duurzaamheid

a) Stimuleren startups in o.a. circulaire economie

Het stimuleren van startups helpt om nieuwe bedrijvigheid te creëren en creatieve ideeën te ontwikkelen. Het Orange Corners-programma kan hiervoor direct worden ingezet.¹²

Randvoorwaarden

Naam project	Eiland	Betrokken departement	Benodigde actie	Benodigd budget
1.a. Extra ambtelijke capaciteit	Sint Eustatius	BZK	Middelen beschikbaar stellen voor aanstellen projectmanager, 2 planners, uitvoerders en toezichhouders. Uitvoering door OL met ondersteuning BZK.	5.1.2b
1.b. Frictiekosten Saba	Saba	BZK	Middelen beschikbaar stellen, regeling wordt uitgevoerd door OL.	
1.c. Huisvesting Openbaar Lichaam	Saba	BZK	Middelen beschikbaar stellen, uitvoering project door OL.	
2.a. Uitbreiding haven	Bonaire	IenW	Middelen beschikbaar stellen. OL dient projectleider aan te stellen.	5.1.2b
2.b. Uitbreiding haven	Sint Eustatius	IenW	Middelen beschikbaar stellen. OL dient projectleider aan te stellen.	
2.c. Uitbreiding haven	Saba	IenW	Middelen beschikbaar stellen.	
2.d. Wegenprogramma	Bonaire	IenW	Werven interimmanager, toezicht, projectleider door IenW en OL.	Budget beschikbaar
2.e. Herontwikkeling Hato WEB terrein	Bonaire	IenW	Aanstelling van projectleider door OL en IenW om aanvraag in te dienen.	5.1.2b
3.a. Connectiviteit benedenwindse eilanden	Bonaire	IenW	Middelen beschikbaar stellen voor 3fte, aan te stellen door OL om plannen uit te werken en aanvraag in te dienen.	
4.a. Verduurzaming elektriciteitsvoorziening	Bonaire	EZK	Middelen beschikbaar stellen voor subsidie aan elektriciteitsproducent.	
5.a. Onderwijshuisvesting	Bonaire	OCW	Besluitvorming door OL, capaciteit bij de afdeling Ruimtelijke Ordening OL.	Kosten zijn gedekt
5.b. Onderwijshuisvesting	Sint Eustatius	OCW	Besluitvorming door OL, capaciteit bij de afdeling Ruimtelijke Ordening OL.	Kosten zijn gedekt
5.c. Onderwijshuisvesting	Saba	OCW	Besluitvorming door OL, capaciteit bij de afdeling Ruimtelijke Ordening OL.	Kosten zijn gedekt
5.d. Skills enhancement program	Saba	OCW	Middelen beschikbaar stellen voor beurzen, uitgifte beurzen door OL.	5.1.2b
6.a. Ruimere openstelling subsidies en financieringsregelingen	Bonaire, Sint Eustatius, Saba	EZK/RVO	Openstelling van relevant subsidies door RVO, opdracht aan uitvoeringsorganisaties om te bepalen wat nodig is voor openstelling.	Afhankelijk van regeling die wordt opgesteld

¹² <https://orangecorners.com/>

6.b. Rechtstreekse financiering door een Nederlandse bank	Bonaire, Sint Eustatius, Saba	EZK	Besluitvorming - Departementen moeten bereid zijn garant te staan.	Afhankelijk van bedrag en percentage garantstelling
Totaal				5.1.2b

1. Bestuurs- en uitvoeringskracht

a) Extra ambtelijke capaciteit

Het versterken van de bestuurs- en uitvoeringskracht maakt onderdeel uit van de bestuursakkoorden met Bonaire en Saba en is tevens een van de thema's die in het kader van de kabinetsreactie op de Voorlichting van de Raad van State en het IBO Koninkrijksrelaties verder wordt uitgediept. Op korte termijn kunnen specifieke en urgente knelpunten bij bepaalde projecten worden weggenomen door bijvoorbeeld externe inhuur of technische bijstand. Daarbij is het van belang dat de eilanden bereid zijn gebruik te maken van de kennis die externe partijen aanbieden. Sint Eustatius heeft een verzoek ingediend voor de werving van een projectmanager, twee planners en uitvoerders om de bestaande projectenlijst aan te pakken. Door deze personele versterking kunnen reeds goedgekeurde projectplannen, met een omvang van circa USD 5.1.2b daadwerkelijk worden uitgevoerd.

b) Fricriebudget Saba

Het openbaar lichaam Saba wil vervroegd afscheid nemen van een aantal mensen die niet meer goed kunnen meekomen met de aangepaste eisen die gesteld worden aan werknemers. Hierdoor kan de uitvoeringskracht van het openbaar lichaam verbeterd worden. Vervolgens kunnen essentiële taken worden herverdeeld over huidige en nieuwe werknemers. Uitvoering van de verschillende ambities van het openbaar lichaam kan alleen met een weerbare en wendbare organisatie met werknemers die goed inzetbaar zijn op deze uitdagingen.

c) Huisvesting openbaar lichaam Saba

Momenteel ervaart het openbaar lichaam constant ruimtegebrek en bovendien voldoen delen van het bestaande centrale gemeentehuis niet meer aan de huidige eisen. Door renovatie en uitbreiding van het gemeentehuis krijgen de werknemers goede huisvesting. De verbouwing zal worden uitgevoerd door lokale aannemers, hetgeen de lokale economie stimuleert.

2. Infrastructuur

a) Uitbreiding haven Bonaire

IenW en Bonaire hebben op 11 februari 2020 een samenwerkingsconvenant getekend voor het verbeteren van de haveninfrastructuur op Bonaire, waaronder de aanleg van een nieuwe vrachthavenlocatie. De plannen voor een nieuwe vrachthavenlocatie zijn op hoofdlijnen uitgewerkt. Om de plannen verder te brengen is extra budget nodig.

b) Uitbreiding haven Sint Eustatius

Er zijn investeringen nodig om de haven toekomstbesteding, veilig en orkaanbestendig te maken met meer mogelijkheden voor de afhandeling van vrachtschepen en het accommoderen van toeristische scheepvaart.

c) Uitbreiding haven Saba

Saba wordt bevoorrad door de kleinste vrachtschepen in de regio. Dit maakt de aanlevering van goederen extra duur hetgeen doorwerkt in de consumentenprijzen op het eiland. In de huidige plannen voor een nieuwe haven is niet voldoende budget voor de aanleg van een goede vrachtfaciliteit. De afgelopen jaren faseren rederijen kleine schepen eerder uit en investeren in grotere schepen. Als Saba niet op deze ontwikkeling anticipeert, wordt de import nog duurder. Als uitbreiding op de bestaande plannen is budget nodig voor de aanleg van een nieuwe *Roll-on/Roll-off* pier.

d) Wegenprogramma Bonaire

In het Bestuursakkoord Bonaire is afgesproken achterstallig onderhoud aan het wegennet op Bonaire aan te pakken. Door jarenlang achterstallig onderhoud en grote hoeveelheden neerslag is de draagkracht van veel wegen zodanig verminderd dat onderhoud absoluut noodzakelijk is. De uitvoering is deels al gestart, maar de bouwcapaciteit en de bestuurskracht vormen knelpunten in de voortgang.

e) Herontwikkeling Hato / WEB terrein voor vrachthaven Bonaire

De herontwikkeling van dit terrein is een noodzakelijke voorwaarde voor de verplaatsing van de vrachthaven op Bonaire (zie ook onder kopje 2.a.). Dit is een zogenoemd showcaseproject: *good governance*, snel resultaat en meerwaarde voor de bewoners. Bestuurskracht en ambtelijke capaciteit vormen hierbij de *bottle neck*.

3. Connectiviteit

a) Verbeterde connectiviteit benedenwindse eilanden

Het creëren van een goede verbinding tussen verbindingen over zee en door de lucht vergt goed uitgewerkte plannen. Momenteel is er onvoldoende capaciteit aanwezig om het plan uit te werken. Voor het aanstellen van ongeveer 3 fte is 5.1.2b nodig.

4. Nutsvoorzieningen

a) Verduurzaming van de elektriciteitsvoorziening op Bonaire

Op Bonaire heeft de elektriciteitsproducent ContourGlobal (CG) in september 2019 een bod gedaan van USD 5.1.2b om de productie stapsgewijs met zon en wind te verduurzamen. Hoewel afhankelijk van de wereldolieprijs, zal dit snel na de aanleg al leiden tot een daling in het kWh-tarief. De distributeur, WEB Bonaire en het bestuurscollege vragen een investeringssubsidie. Met deze partijen kan worden afgesproken dat CG de verduurzaming doorvoert en EZK subsidieert aan CG. Zonder subsidie is de verlaging van het kWh-tarief niet snel significant, waardoor de beslissing nog niet genomen is.

Daarnaast zijn er gevorderde plannen voor een demonstratieproject van de innovatieve technologie Ocean Thermal Energy Conversion (OTEC). Voor deze installatie zal 5.1.2b DEI-subsidie worden aangevraagd (Demonstratie Energie-innovatie). Dit project heeft waarschijnlijk een beperkt effect op de werkgelegenheid (10 tot 20 extra banen). Het is echter wel een nieuw en innovatief project. Het biedt de kans aan Bonaire om koploper te worden op het gebied van deze technologie en kan op termijn de kosten van energie verlagen.

5. Onderwijs

Op het gebied van de kwaliteit van het onderwijs in Caribisch Nederland zijn de afgelopen 12 jaar reeds flinke stappen gezet. Dit loopt via de begroting van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). OCW heeft met de onderwijsinstellingen en openbare lichamen afspraken gemaakt in twee onderwijsagenda's (2011-2016 en 2017-2020) om het onderwijs te verbeteren. De Inspectie van het Onderwijs stelt vast dat het behouden en borgen van de kwaliteit de nodige inzet vergt. Om de onderwijsverbeteringen tot een succes te maken, moeten ook een aantal randvoorwaarden op orde zijn zoals onder meer de onderwijshuisvesting, de aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt en onderwijszorg.

Berenschot heeft onderzocht wat de mogelijkheden zijn om de kwaliteit van het mbo te verbeteren en de studiemogelijkheden op Bonaire te vergroten. Dit heeft geleid tot een plan van aanpak van de Scholengemeenschap Bonaire. De school wil volgend jaar onder andere hogere niveaus mbo-opleidingen (3 en 4) aanbieden. Dit loopt via de reguliere bestokking. Ook promoot de school een pilot met extra trajecten in de beroepsbegeleidende leerweg. Dit zal geschieden via financiering vanuit de regio enveloppe Caribisch Nederland.

OCW onderzoekt met ROC Mondriaan en andere onderwijsinstellingen de opzet van een Koninkrijksbrede hotelschool voor alle zes de eilanden. VWS heeft aangegeven iets soortgelijks te willen doen door middel van een regionaal zorgopleidingsinstituut. Deze punten worden meegenomen in de plannen die door de ministeries zijn ontwikkeld in verband met de hervormingsplannen van Curaçao, Aruba en Sint Maarten.

De drie openbare lichamen kunnen in principe op korte termijn aan de slag met de resterende onderwijshuisvestingsprojecten, wanneer zij de benodigde besluiten nemen. Technisch-inhoudelijke ondersteuning is beschikbaar vanuit OCW indien noodzakelijk, maar besluitvorming dient door de openbare lichamen te gebeuren. Indien materiaal of personeel niet beschikbaar is, kan de Rijksoverheid een faciliterende dan wel makelende rol spelen.

a) Onderwijshuisvesting Bonaire

Begin 2020 is het tweede onderwijshuisvestingsconvenant voor Bonaire ondertekend. Hierin zijn afspraken vastgelegd over nieuwbouw en renovatie van drie scholen. Het openbaar lichaam dient nog een aantal besluiten te nemen voordat de bouw kan starten.

b) Onderwijshuisvesting Sint Eustatius

Het tweede onderwijshuisvestingsconvenant met Sint Eustatius is in 2019 getekend. Het openbaar lichaam dient nog een besluit te nemen over de nieuwe locatie van de Gwendoline van Puttschool. Zodra dit besluit is genomen, kan de bouw aanvangen.

c) Onderwijshuisvesting Saba

Ook het onderwijshuisvestingsconvenant met Saba is in 2019 getekend. Het openbaar lichaam moet het plan van aanpak aanpassen zodat de scholen gerenoveerd worden conform de BES-code. Bouw kan aanvangen zodra plan van aanpak wordt opgeleverd en is goedgekeurd door OCW.

d) Skills enhancement program Saba

Door het verlies van geschoolde arbeidskrachten is Saba steeds meer aangewezen op het invliegen van expertisen van buitenaf. Met dit programma worden Sabaanse jongeren in staat gesteld om hun talent in het buitenland te ontwikkelen. Veelbelovende, jonge studenten kunnen een beurs aanvragen om elders een opleiding te volgen en vervolgens terug te keren naar Saba. Dit programma draagt bij aan het verlagen van de jeugdwerkloosheid, het vergroot de beschikbaarheid van lokale skills en kan leiden tot kennis-spillovers.

6. Ondernemersklimaat
- a) **Ruimere openstelling subsidies en financieringsregelingen**
Subsidies en financieringsregelingen beschikbaar voor bedrijven en organisaties zijn niet standaard opengesteld voor Caribisch Nederland. RVO heeft een aantal regelingen geïdentificeerd die momenteel niet openstaan voor Caribisch Nederland, maar mogelijk wel interessant zijn. Voor iedere regeling geldt dat nader onderzoek nodig is door EZK/RVO om te bepalen of openstelling mogelijk en zinvol is.
- b) **Rechtstreekse financiering door een Nederlandse bank**
Door de zeer beperkte schaal staat de bancaire dienstverlening in Caribisch Nederland met enige regelmaat onder druk. Momenteel wordt er gesproken met zowel de Bank Nederlandse Gemeenten (BNG) als de Nederlandse Waterschapsbank over het financieren van nutsprojecten. BNG geeft aan de markt van Caribisch Nederland onvoldoende te kennen, de Nederlandse Waterschapsbank vraagt een 100 procent garantie van de Nederlandse staat. Besluitvorming vanuit het Rijk is hiervoor noodzakelijk.